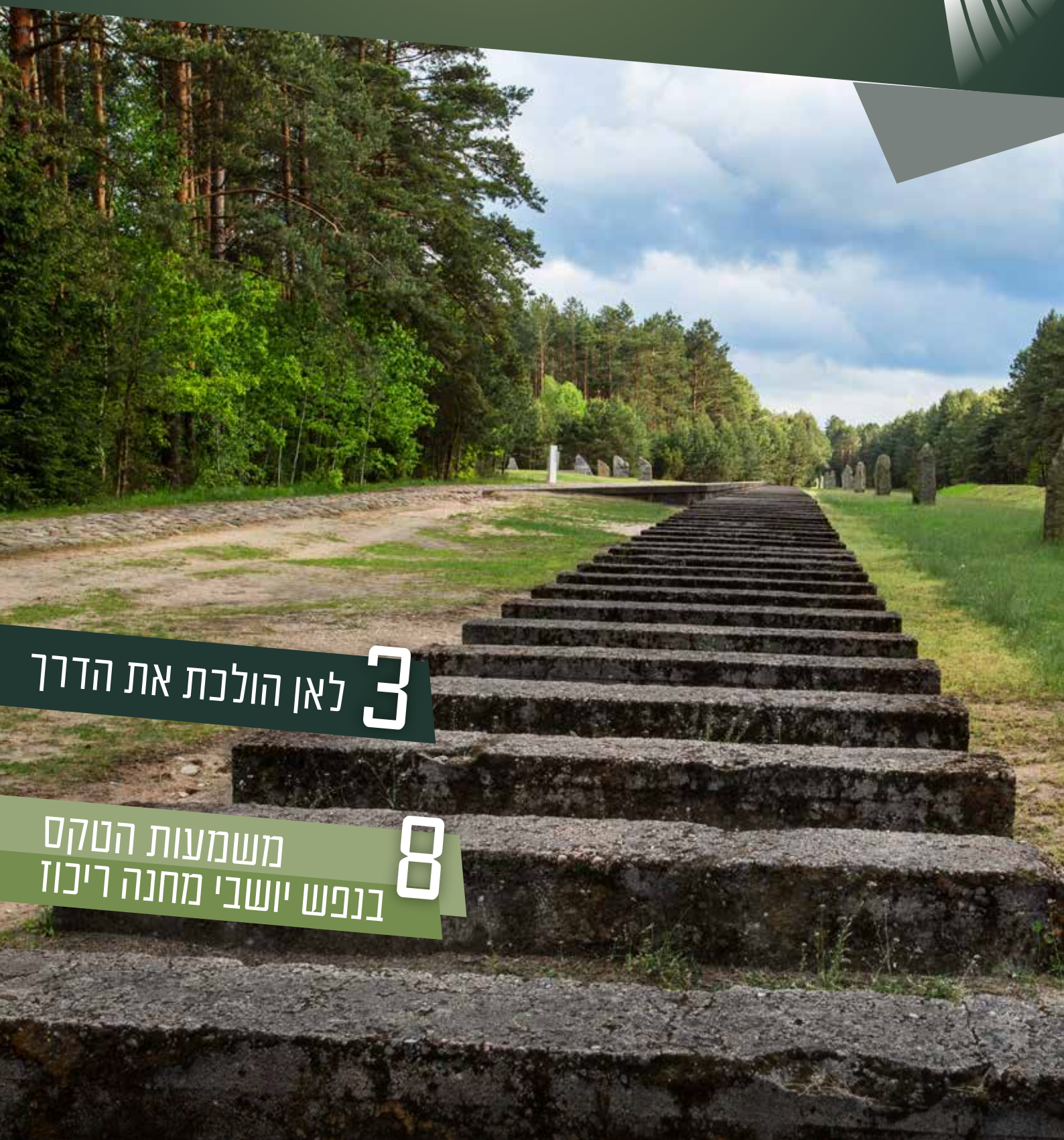

מהמתחדש ומהמתרחש

גיליון מס' 19
אדר תשע"ח
February 2018

שםעולם

3 לאן הולכת את הדרך

8 משמעות הטקס
בנפש יושבי מחנה ריכוז

דבר המערכת

הרב | אברהם קריגר ראש המכון

רק לפני שני עשורים ניסתה פולין דרך שיבת האינטליגנציה שלה להוביל מהלך של "טיהור" חיובי בדמות חרטה והכאה על חטא, אך בשנים האחרונות התהפכה המגמה. ראשית, נוצלו אותם פולנים חסידי אומות העולם, שללא ספק ראויים לכל הערכה, כבוד והוקרה, והפכו לכלי שרת חסר פרופורציה בתעמולה השקרית.

בשנים האחרונות משפצים הפולנים אתרי רצח וגטאות, אך מוחקים בו זמנית עדויות בשטח על מנת לטשטש את הסיפור באופן שמייטיב לנרטיב הפולני "התמים". כך במחיקת תוואי פסי הרכבת למחנה טרבלינקה והפיכתו לשביל מרוצף לרוכבי אופניים. כך במחנה ההשמדה הראשון חלמנו שנעשות בו עבודות טשטוש לכל עדות אילמת, שניצבה על פני הקרקע. כך בבניית תאוריות היסטוריות מופרכות על מחנה המוות מיידנק. כך בדחיקת חוקרים פולניים מעמדות השפעה משום שלא התיישרו עם הקו החדש, ועוד ועוד.

אני מוטרד מאוד ממעשי הפולנים אך מודאג ביותר מתגובתנו. הודעת הממשלה לאחר ביקור ממשלת פולין בארץ הייתה פשוט מביכה והעניקה לגיטימיות למתחולל בפולין. שליחת נציגי ממשל לכנס בפולין, שמטרתו באופן ברור להמשיך ולשנות את הנרטיב תוך כדי מחמאות מאותם נציגים ישראלים, מדאיגה ביותר. העיתונות בארץ דווקא נתנה לכך מקום, כמו גם הניצולים, שיצאו בימים האחרונים לרחובות. קשישים בני תשעים ומעלה מחו, אך מי ימחה מכאן והלאה?

לאן הולכת את הדרך...
הרב אברהם קריגר

קוראים יקרים שלום וברכה,

בתקופה האחרונה סוערות הרוחות בעקבות "החוק הפולני", שהינו קצה קרחון להתרחשויות חמורות פי כמה, המתרחשות בפולין באופן שיטתי ועקבי זה מספר שנים. המכנה המשותף לכולן הוא שינוי נרטיב מגמתי של אירועי השואה, שהתרחשו על אדמת פולין. הפולנים אינם מוטרדים באמת מאמירה כמו "מחנות ההשמדה הפולנים", כי כל בר דעת יודע שהם הוקמו על ידי הגרמנים כחלק ממכונת ההשמדה הרחבה שפעלה מטעמם.

הפולנים הוטרדו תוך כדי השואה ובשנים שלאחריה כיצד תשורטט דמותם כמי שעומדים מן הצד. הם מודעים לרשימה ארוכה של פשעים שביצעו באופן ישיר, עקיף או בהתעלמותם מהמציאות.

על אותם ימים כתב המשורר הפולני בן התקופה, צ'סלב מילוש, בשירו "קמפו די פיורי": "בערב אביב כולו נועם לקול נגינה מתעלסת. השתיק הניגון יריות בגטו, מעבר חומות".

פולין עברה תהפוכות שלטוניות אשר הותירו אותה על אופן ההתמודדות עם עברה, שכלל:

- רצח אקטיבי ללא התערבות הגרמנים בעירות בפולין, כאשר ידובנה הייתה לסמל.
- רצח יהודים המסתתרים ביערות ובמקומות מסתור.
- שיתוף פעולה אקטיבי בהסגרת יהודים לידי הגרמנים תמורת הטבה כלשהיא.
- שתיקה פולנית במבט שובב ומדושן בראותם יהודים מובלים ברכבות, בראותם את הדרך ולעיתים את המתרחש במחנות המוות עצמם.

אורית חרמון | עורכת

בחודש שעבר. המדור סוקר את הנושאים השונים שעלו בכנס, המושבים, ההרצאות והמרצים.

במידעון מתפרסם מאמר העוסק במשמעות הטקס בנפש יושבי מחנה ריכוז מאת ד"ר מוריה רחמני. רחמני בדקה במחקר מקיף את השפעת הפעילות הריטואלית (טקסית) על המבנה העצמי של האסיר במחנות הריכוז ופיתחה מספר פרמטרים בהם משמש הריטואל כחלק ממערך שימור הזהות העצמית במצבי טראומה קטסטרופאליים, ובאופן ספציפי במחנות ריכוז.

במדור, 'פינת היוצר' נקרא על יצירותיה, תפיסת עולמה ומורשתה של נאוה סמל ז"ל, שהלכה לעולמה לאחרונה. סמל הייתה סופרת ומחזאית שכתבה לא מעט ספרים העוסקים בנושא זיכרון השואה והייתה מחוברת מאוד למכון שם עולם ומרצה אורחת בקורס דור שני.

לסיום קוראת אני לכל אחד ואחת מכם:
הילחמו כנגד העשב השוטה
החזיקו בין שיניכם את שיבולת הזיכרון.

אורית חרמון

"אלה שידעו מה התרחש כאן ומדוע, חייבים לפנות מקום לאלה, שידועים מעט. ופחות ממעט. ולבסוף, שום דבר. בעשב שכיסה את הסיבות והתוצאות, מישהו חייב לשכב לו עם שיבולת בין שיניו ולבהות בעננים."
(ויסלבה שימבורסקה)

דור הולך ונעלם ותוך שנים ספורות יפנה הדור הראשון של שורדי השואה את מקומו לדור הבא בעקבותיו, לאלו שידועים מעט, בני הדור השני.

אם לא די בכך, מגיעים מכחישי שואה בדמות מחוקקי חוקים פולנים ויחד עמם עוד רבים נוספים ומכסים בעשב את הסיבות ואת התוצאות, ומישהו חייב להיות קול השופר, קול המצפון העומד ויוצא חוצץ כנגד המלעזים, כאילו ידם לא הייתה במעל.

במידעון זה אנו קוראים במדור 'אשר לא יכרת' על הכנס השלישי "עבר שלא עובר", שהתקיים על ידי מכון שם עולם

4-5

חדשות שם עולם

6-7

אשר לא יכרת | הכנס הבינלאומי ה-3 עבר שלא עובר

8-15

משמעות הטקס בנפש יושבי מחנה ריכוז

16-17

ראיון בשניים | אסנת לוי עם פרופ' שרה בנדר

18

פינת הספר | מפלצת הזיכרון

19

פינת היוצר | נאוה סמל

בשעה: תוואי פסי הרכבת בתוך מחנה טרבלינקה צילום: קוטי מנסדורף

עורכת: אורית חרמון

מערכת: הרב אברהם קריגר, אורית חרמון

עריכה לשונית: לאה מוריה

עיצוב גרפי: סטודיו בת-עמי

צוות בכיר של המכון: הרב אברהם קריגר ראש המכון, הרב משה חבה אגף חינוך, אורית חרמון יועצת פדגוגית מתודית, פרופ' גדעון גריף היסטוריון בכיר, מרים אריאל אגף ארכיון. צוות המכון: צוות חוקרים, צוות אגף חינוך, צוות ארכיון, צוות כללי.

ראשי אגודות יידי שם עולם:

מר יהורם גאון ראש אגודת היידיים הישראלית

הרב צבי ויינרב נשיא אגודת היידיים ארה"ב

מר מאיר בליסקא ראש אגודת היידיים N.Y.

מר בובי רכניץ ראש אגודת היידיים L.A.

מכון שם עולם - לחינוך לתיעוד ולמחקר
כפר הרואה ע"י חדרה 38955 טל: 04-6301637, פקס: 04-6365929
shemolam@shemolam.org.il
www.shemolam.org.il

גיליון מס' 19
אדר תשע"ח
February 2018

שם עולם

בעתיד ישולבו בוגרי קורס שליחי זיכרון במסגרות שונות בהן יוכלו להביא את סיפורם לתודעה ציבורית

חדשות שם עולם

6

רבים פקדו את המכון בימים אלו וביניהם מאות תלמידים, מבוגרים ובחורי ישיבות. בנוסף העבירו מרצי המכון הרצאות שונות באשדוד, ת"א ורעננה.

החדש של שם עולם. המשתתפים שוחחו על הרצון להתנדב לפעילויות מרכזיות לקראת אירוע 20 שנה למכון וכן על דרכים לקידום פרויקט הבנייה. נעדר מהפגישה כבוד השופט ד"ר אליהו וינוגרד, איש צנוע ויקר, שהיה לנו הכבוד להכיר. מספר ימים לאחר מכן נתבררנו בצער על מותו.

5

7

בערב חנוכה התקיים מפגש חברי ועד ידדי שם עולם בביתו של הרב קריגר בו נכחו: יהורם גאון, יונה אליאן, גיא לואל, אסתי זקהיים, אמונה אלון, אריאל סנדר, דב אייכנולד, פרופ' סמי סמוכה, איתן מדמון, צבי צביבל וכן ריקי אדרי ואורית חרמון. מעבר למפגש החברתי נידונו היבטים שונים בנוגע להקמת המכון

7

שיתוף פעולה חדש בין מכון שם עולם ו"מתן" - מכון תורני לנשים, יצא לדרך. גולת הכותרת של שיתוף פעולה זה הינו פרויקט בנות מצווה. קבוצות של בנות מרחבי הארץ החוגגות במהלך השנה את בת המצווה שלהן, נפגשות בערי מגוריהן יחד עם אימהותיהן ומתחקות אחר נשים בולטות מן ההיסטוריה של עם ישראל מימי המקרא ועד ימינו. אחד המפגשים של התכנית עוסק בתקופת השואה. הבנות ואימהותיהן מגיעות למכון להיכרות עם גבורת הרוח של הנשים בתקופה זו. המפגש מועבר באופן חווייתי והבנות מפנימות את היותן חוליה חדשה בשרשרת הדורות.

6

3

במסגרת הטמעת נושא הנחלת השואה במגזר החרדי והקשר שנוצר בעבר בין האדמו"ר מחצר פרימשלאן והרב קריגר, התקיים מסע לאוקראינה ופולין בראשותו של האדמו"ר מפרימשלאן ובהדרכתו של הרב קריגר. המסע, בו השתתפו 130 איש, כלל ביקור באתרים אליהם מגיעים רק לעיתים רחוקות. לאחר המסע, תלמידי ישיבת חסידות פרימשלאן הגיעו ליום עיון במכון. כמו כן ביקרו במכון גם תלמידי ישיבת חסידי טולנא.

4

במסגרת פעילות שם עולם התקיים ערב השקה לספר "כמה מוכר, כמה זר" מאת יפעת ארליך ב"המקום" בתל אביב. את הערב הנחה ד"ר יעז הנדל והשתתפו בו: מוטי פוגל, עורך הספר מטעם ידיעות ספרים, מוריה קור, שרה בק, מנכ"ל עמותת היהדות הקראית העולמית, שלמה גבר, הסופרת יפעת ארליך וראש המכון, הרב קריגר. הספר הינו רומן היסטורי העוסק בעולמם של הקראים בתקופת השואה. הרב קריגר בהרצאתו "בין זהות ושייכות" דיבר על משבר הזהות בשואה ונגע גם בנושא שייכותם של הקראים בשואה - האם נחשבו כיהודים או כלא יהודים?

3

5

הרב קריגר וד"ר מוטי שלם נסעו למוסקבה להעברת פעילות חינוכית ויצירת שיתופי פעולה עם המחלקה העוסקת בנושא היסטוריית השואה בתקופת מלחמת העולם השנייה, בניהולו של פרופ' איליה אלטמן, שבאוניברסיטה ללימודים הומאניים במוסקבה. נשיא האוניברסיטה וסגניתו חתמו על הסכם לשיתוף פעולה בין המכון לבין האוניברסיטה. הקונגרס עסק באנטישמיות והרב קריגר העביר הרצאה בנושא ד"ר מוטי שלם הרצה בכנס זה בנושא הכשרת מורים בתחום השואה ומניעת שנאה.

1

1

קורס שליחי זיכרון בהנחלת השואה עבור בני הדור השני, מחזור חמישי, הסתיים לאחרונה במכון. מטרת הקורס היא להכשיר את בני הדור השני ליום בו יהיו הם הקרובים ביותר למושג "הדור הראשון" והם שיספרו את סיפור הניצולים בהעדרם, כנושאי זיכרון השואה לדורות הבאים. בעתיד ישולבו בוגרי הקורס במסגרות שונות בהן יוכלו להביא את סיפורם לתודעה הציבורית.

2

4

2

2

5

4

הכנס הבינלאומי ה-3 עבר שלא עובר

אורית חרמון

בספרות העברית" הנחתה הגב' אורית חרמון, יועצת מתודית פדגוגית במכון.

מושב זה הוקדש לזכרה של הסופרת נאוה סמל, בת הדור השני לשורדי השואה, שהלכה לעולמה לפני שבועות אחדים. המושב נפתח בדברים לזכרה מפי בעלה נועם סמל, אשר אמר כי זו לו הפעם הראשונה בה הוא ניצב לפני ציבור שכזה ומדבר בלשון עבר על רעייתו האהובה. חברתה בלב ובנפש, השחקנית יונה אליאן, הקריאה מפרי עטה של נאוה והרב אברהם קריגר, ראש המכון, העניק לנועם סמל ולבנו, נימדור, מגן הערכה על שנים של שותפות מבורכת בקורס לבני הדור השני המתקיים במכון. לאות כבוד ולזכרה, הכריז הרב קריגר

בספרות העברית" הנחתה הגב' אורית חרמון, יועצת מתודית פדגוגית במכון.

במושב זה נשאו דברים פרופ' אריאל הירשפלד מהאוניברסיטה העברית בירושלים, אשר סקר את ספרות השואה על סופריה וגיבוריה, על הסקאלה שבין קורבן לאשמה. ד"ר שילהב קסט מאוניברסיטת בר-אילן הרצתה על הנושא: "מן העובדה ההיסטורית אל המבדה הספרותי - ממדים והשתקפותם הטקסטואלית בספרות הזכרונות של ניצולי השואה לאחר משפט אייכמן". הסופרת אמונה אלון עסקה בנושא: "מה בין הזיכרון הקולקטיבי לזיכרון האישי" והסופרת זהבה קור חתמה את המושב.

הכנס הבינלאומי השלישי 'עבר שלא עובר' התקיים במשך יומיים במלון קראון פלאזה בירושלים בתחילת חודש ינואר ביוזמת מכון שם עולם ובהפקת חברת 'בעקבות' המפיקה מסעות לפולין ומזרח אירופה ואשר מנוהלת על ידי מר אלי בן גד.

נושא הכנס השנה היה "ספרות, הגות ומדיה בעקבות השואה". את הכנס הנחה פרופ' גדעון גריף, היסטוריון בכיר בשם עולם. את המושב הראשון שעסק בנושא "השתקפותה של השואה

המושב השני של הכנס עסק במקומה של השואה בהגות ובספרות התאולוגית והנחה אותו הרב איתאל בר-לוי, מנהל האגף לתרבות יהודית במשרד החינוך. במושב זה הרצו פרופ' דב שוורץ, ראש החוג לפילוסופיה באוניברסיטת בר אילן, שדיבר על כפל הפנים ביחס לשואה אצל הרב אליעזר ברקוביץ, הרב קריגר עסק בנושא "האנטישמיות" - הסתכלות פילוסופית לפני ולאחר השואה" והתייחס לתפיסת הרב חרל"פ בהבנה פילוסופית של האנטישמיות והשוני בגישתו לפני השואה ובשלב בו הגיעו הידיעות ארצה אודות היקפה. בהמשך המושב הרצה הרב ד"ר יוחאי רודיק, המפקח הארצי על מחשבת ישראל בחמ"ד, בנושא אמונה בשעת משבר. בסיום מושב זה הרצתה פרופ' חביבה פדיה על התיאולוגיה שבתוך המעשה הפואטי.

מושב הערב עסק בשאלות של זהות וכלל צפייה ודיון בסרט "שאלות של חיים ומוות". את המושב הנחה משה אלפי, במאי ואיש קולנוע, בהשתתפות דב אייכנוולד וגולן אזולאי, שניים מגיבורי הסרט "תעצמות נפש".

המושב הראשון ביום השני של הכנס עסק באמנות מתקופת השואה ובעקבותיה. את המושב הנחה הרב משה חבה, מנהל מחלקת

ג'אן מצוות שם עולם. הסדנה הכילה את ההרצאות הבאות: מיכאל קארו - שיקום ושימור יצירות אמנות, יעל רייצלר - האמנות כתריס בפני הבנאלי, שלומית שטיינר - כאב השחרור בראי האמנות. את סדנת המוזיקה הנחה ברוך גנות מצוות שם עולם ונכללו בה ההרצאות הבאות: עידן אופטובסקי - מוזיקה דתית בתקופת השואה, ד"ר עטרה פיישר - מקומה של המוזיקה בקשר שבין ניצולי שואה וילדיהם מנקודת מבטם של בני הדור השני. ד"ר מוריה רחמני - מוזיקה וריקוד בצל המוות. את סדנת הקומיקס הנחה איל שנקר מצוות שם עולם ובה הרצו: ניסים חזקיה - לצייר את הזיכרון - סיפורי השואה בשפה מאוירת, ועדי דויד - "פרוזדור בין יערות" - ספר קומיקס לילדים על השואה.

את המושב האחרון בכנס הנחה ד"ר מוטי שלם, סמנכ"ל פיתוח במכון. המושב עסק במיצובה של השואה בתקשורת ובשיח הציבורי בישראל. במושב זה הרצה פרופ' מוטי נייגר על השואה והתקשורת הישראלית: מגמות בזיכרון הקולקטיבי. מר דויד ויצטום, מגיש ועורך חדשות בטלוויזיה, שוחח על השואה בתקשורת העולמית תוך שימת דגש על המתרחש כיום בעיקר בגרמניה.

הרב שי פירון, שר החינוך לשעבר, עסק בשאלת התכלית החינוכית בהוראת השואה והציע לבחון את הרלבנטיות של סיפור השואה לחינוך כאן ועכשיו. לסיום מושב זה, העיתונאי בני טייטלבוים, מתח ביקורת על אופן התייחסותו של הדור הצעיר בתקשורת הכתובה והאלקטרונית לסיפור השואה.

החינוך במכון. במושב זה הרצו האמן אבנר בר חמא, אשר שוחח על תחיית חזון ה"צמות" היבשות, וד"ר מור פרסיאדו מאוניברסיטת בר-אילן, שהרצאתה עסקה בדימויים של התמודדות עם הרעב בשואה ביצירת נשים.

בהמשך מושב זה נתבקשו משתתפי הכנס לבחור באחת מסדנאות המוזיקה, הציור והקומיקס, שעסקו בתחומי יצירה שונים בעקבות השואה. את סדנת הציור הנחתה מיכל

משמעות הטקס בנפש יושבי מחנה ריכוז תפילת ליל שבת של זלמן גרדובסקי כדוגמה

ד"ר מוריה רחמני

ציורים: דויד אולר

1. Prot, Katarzyna. "Broken Identity: The Impact of the Holocaust on Identity in Romanian and Polish Jews", *Isr Psychiatry Rekat Sci*, 45 [4] (2008), pp. 240-241.
2. הרמן, טראומה והחלמה, 113.
3. לוי הס, חנה. ברגן בלון עמ' 59.
4. התחברה לעיתים בעדויות של הנערות הנשים באושוויץ, בהן היא עוסקת במחקרה, גם בחוויית הפרידה מן ההורים. ראו: לנגלבו, נשים יהודיות, 114-115.
5. פייקאז, ספרות העדות, 24.

פעולה המובנת ונעשית מאליה בחיים הנורמאליים, נהפכה במחנה ריכוז לפעולה מייגעת וכמעט בלתי אפשרית.

בתוך מצב זה, הפעילות הריטואלית הצליחה להכניס את העבר ועשתה זאת מעצם טיבה. על פי מרבית העדויות על ביצוע טקסים במחנות ריכוז, אחד הדברים הראשונים שעלה בעת ביצוע הטקס במחנה היה זיכרון ביצוע הטקס בעבר הטרומ טראומתי. בעדויות רבות עלו בראש ובראשונה החגים, לא בהקשר "דתי" או "אמוני", אלא בהקשר של זיכרון העבר, זיכרון

אחד הקשיים של האסיר במחנות ריכוז היה מאבקו הנפשי לשימור הקשר שבין ה"אני" הטרומ- שבטראומה

החגיגה בחיק המשפחה;⁵ "הכלל אנו נתפלל. עלי להודות שלא כל כך משום אדיקות לדת ברצוננו להתפלל, אלא משום התשוקה לחזור, ולו לרגע קט, אל העבר, לחבר את יום האתמול עם ההווה", מצטט פייקאז את יחיאל הירשהוויט.⁶ הביצוע הריטואלי שנקשר לחגים העלה את התשוקה לחזור לרגע אל הסדר המשפחתי, אל הנורמאלי. הטקס הציף את הקשר עם העבר הטוב, בטרם נעשה החיבור אל הצד הסמלי שבו או אל כל היבט אחר.

"האדם חש פה, כאילו מנתקת אותו חומה עבה מהעולם הרגיל של ימים עברו. כושר התחושה כאילו הוקקה ונגוז. אפילו עברו הוא משתכח בתנאים אלו מלב האסיר. מה רבות עלי להזגיע בזיכרוני, כדי להעלות מאורע כלשהו מתהום הנשייה. שום זיכרון אישי לא יאבה לצוץ במוחי... עלה בידיהם - בעזרת שיטותיהם החולניות סאדיסטיות - להמית בקרבנו אף כל תחושה של נורמליות ושל חיים בעבר, וזאת עד כדי כך שאבדה לנו אפילו התודעה, שצלם אנוש ראו לשמו היה לפנינו טובע בנו..."⁴

תחושת ניתוק העבר לא באה לידי ביטוי רק בהרגשה, אלא בשכחת העבר בפועל ממש ואיבוד הזיכרון. אי-היכולת לזכור את העבר נתפסת בעדות זו כשלילה, לא רק של התודעה והרגש, אלא של הצלם האנושי בכלל ועצם ה"חיים בעבר". פעולת ההיזכרות, שהיא

שימור הרצף בין ה"אני" הטרומ טראומתי ל"אני" שבטראומה

הטקס מחבר אל העבר הטוב. אחד הדברים המרכזיים בתחושת הזהות, טוענת קטרז'ינה פרוט (Prot Katarzyna), הוא תחושת רציפות של ה"אני" לאורך החיים, תחושת היותו אותו אדם בין עבר להווה.² כפי שעולה מעדויות שונות, אחד הקשיים של האסיר במחנות ריכוז היה מאבקו הנפשי לשימור הקשר שבין ה"אני" הטרומ-טראומתי ל"אני" שבטראומה. לאסיר במחנה לא היה עבר ועתיד אלא רק הווה ופעולת ההיזכרות בעבר הייתה פעולה שדרשה מאמץ כביר. גם הרמן כותבת כי בתוך השינויים בתפיסת הזמן של האסיר, לא רק העתיד נמחק, אלא גם העבר ואסירים המתנגדים התנגדות פעילה "מטפחים כוונה זיכרונות מן העבר כדי להילחם בבדידות".³ כך כתבה חנה לוי הס ב-8 בנובמבר שנת 1944, ביומנה בברגן בלזן:

לקיום טקסים בתוך מחנות ריכוז יש לא מעט עדויות, בין אם מדובר בטקסים הנובעים מהתרבות והדת (טקסים נומיים), ובין אם מדובר בטקסים ספונטניים שהתפתחו בתוך המחנות (טקסים א-נומיים). במחקר מקיף בו ערכתי בחינה פנומולוגית של השפעת הפעילות הריטואלית על בטחונו העצמי של האסיר במחנות הריכוז,¹ פיתחתי מספר פרמטרים בהם משמש הריטואל (טקס) כחלק ממערך שימור הזהות העצמית במצבי טראומה קטסטרופאליים, ובאופן ספציפי במחנות ריכוז. במאמר זה אבקש להציג בקצרה שלושה מתוך שבעת הפרמטרים אותם פיתחתי:

- שימור הרצף בין ה"אני" הטרומ טראומתי ל"אני" שבטראומה.
- שימור הרגש.
- הטקס כ"תופעת מעבר": יצירת נוכחות בתוך ההיעדר.

1. ראה: Rachmani, Moriya. (2016). *Ritual Existence within the Concentration Camps: Preserving Self-Identity—Time, Body, and Objects*, *American Imago*, 73[1], pp. 25-49
Rachmani, Moriya. (2016). *Testimonies, Liminality Rituals and the Memory of the Self in the Concentration Camps*, *Dappim: Studies on the Holocaust*, 29[1], pp. 75-92
רחמני, מוריה. מוקמן של פרקטיקות ריטואליות בשימור זהות-עצמית במחנות ריכוז, דוקטורט, אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע, 2016.
רחמני, מוריה. "טקס וטראומה: שימור רצף בין האני הטרומ טראומתי לאני שבטראומה - ריטואלים של אסירים במחנות ריכוז", זהויות (ואן-ליר) (בדפוס).

בתוך האווירה המאיימת ומצב הניתוק מן המשפחה, שימש הטקס חוט של קשר עמה ובעיקר עם חיי הנפש הקדם טראומטיים.

בדומה לאופן בו התנחם הילד ושמר על פנימיותו בעזרת חפץ המעבר, ניתן לטעון כי הטקס עשה זאת עבור המבוגר. הטקס שימש לו כרשת ביטחון של קשר עם העבר. בתוך האווירה המאיימת ומצב הניתוק מן המשפחה, שימש הטקס חוט של קשר עמה ובעיקר עם חיי הנפש הקדם טראומטיים. אם נתאר זאת בלשונן של הלן רוז וליין רוז (שעסקו במחקר על יחסי אם תינוק ובפסיכואנליזה של הריטואל),¹⁶ נאמר כי הריטואל שימר נוכחות בתוך מצב של היעדרות.

תפילת ליל שבת ברשימותיו של זלמן גרדובסקי

זלמן גרדובסקי מתאר את תפילת ליל השבת בקרב אנשי הזונדרקומנדו ואת השפעתה, בעיקר הרגשית, עליו. באחת מרשימותיו, שאצטט להלן, מתאר גרדובסקי את הזכרותו בתוככי מתחם המשרפות בקיומה של השבת כפי שהיתה טרם כליאתו באושוויץ. הזכרותו נובעת בעקבות צפייה במתפללים אחדים מקרב אנשי הזונדרקומנדו בליל שבת ומובילה לציון א-נומי של ליל השבת.

ברשימה זו בא לידי ביטוי המאבק הפנימי שאפיין כל אפשרות של זיכרון או דמיון של העבר הטוב בתוככי המחנות; מאבק בין אפשרות הזיכרון ובין צער ההכרח שב"ציאה" ממנו. הזיכרות בעבר הטוב, עליה מדבר גרדובסקי (בשבת מימי עברו, טרם האסון), נמשכת לרגעים ספורים אך מביאה עמה, בצאתה או בסיומה, מחיר של נפילה חוזרת אל תוך תהום מציאות המחנה. במרכז הרשימה עומד המתח שבין עליית הרגש בהזכרות, קרי הביצוע הריטואלי, ובין מצבו הקפוא חסר הרגש הקבוע של האסיר במחנה.

קודם לכן או היו מוקהים בתוכו. טענתי היא כי מעצם היותו מבטא רגש, הריטואל איפשר שימור של העצמי בתוך הקטסטרופה של מחנות הריכוז, בהם נדחה ודהה כל רגש כחלק מהמערכת הכללית של דיכוי האדם. ניתן לטעון אם כן כי אם המוזלמן הוא שיאו של תהליך ריסוק העצמי וניתן להעמיד את הקיום הריטואלי כמצב ניגודי ל"קיום המוזלמני", בהיותו מאפשר רגעי זהות, אף אם מדובר ברגעים קצרים בלבד.

הטקס כ"תופעת מעבר": נוכחות בתוך היעדר

דונלד ויניקוט פיתח את המושגים: "תופעת מעבר" ו"חפץ מעבר" בחיי הנפש של התינוק. על פי ויניקוט תופעת המעבר מחברת בין המציאות הפנימית של הילד למציאות החיצונית. ייחודו של חפץ המעבר בכך שהוא איננו שייך למציאות החיצונית, כלומר התינוק מבין שהחפץ איננו חלק מגופה הממשי של אמו ואף איננו שייך לגופו שלו. החפץ מסמל את חיותה של האם, כך שגם בהיעדרה ובניתוק ממנה הוא משמש כמקור של קשר עמה, קשר של נחמה.¹⁴

ניתן לקשור את המושגים שפיתח ויניקוט לדיון בריטואל במחנות הריכוז ולטעון כי הקיום הריטואלי הוא סוג של תופעת מעבר הנמצאת בתחום הביניים שבין החוץ המאיים וחיי הנפש הפנימיים ובעצם קיומו מאפשר את מציאותן של הפנים. יולנדה גמפל, במחקרה הקליני עם ניצולים שהיו ילדים בשואה, מתייחסת למקומו של חפץ מסוים או מנגינה מסוימת בה נאחז הילד המנותק מהוריו בתקופת השואה, במונחים של חפץ מעבר. גמפל נותנת משמעות לחפץ המעבר בשימור חיי הנפש של הילדים במציאות הניתוק האכזרי שהוטל עליהם בתקופת השואה. החפץ הפך לחוט המקשר לסביבתם המוכרת בתוך סביבה זרה ולא מוכרת. בתוך העולם המסוכן בו היו לבדם, החפץ (או השיר או המילה) קשר את הילדים לתמונת רקע של ביטחון.¹⁵

שימור הרגש

הנרי קריסטל (Kristal, Henry) כותב כי ההשפעות הישירות של טראומה כוללות אטימות כללית, שיתוק פסיכולוגי וקהות חושים.⁹ ברוננו בטלהיים מדגיש את הקריטיות של שימור תגובה רגשית ואנושיות במחנות הריכוז; "רק הוויתור על כל תגובה רגשית ועל כל עתודה פנימית, ונטישת נקודת האל-חזור המוגנת בכל מחיר יכלו להפוך את האסיר למוזלמן", הוא כותב, וכן: "האסירים הפכו למוזלמנים כאשר דבר לא הצליח לעורר בהם רגש".¹⁰ הריטואל מעורר תגובות רגשיות.¹¹ מוניה וילסון כותבת כי "בני אדם מבטאים בטקס את שמרגש אותם יותר מכול".¹² כריסטוף וולף (Christoph Wulf) טוען כי הרגשות מבוטאים בריטואל לעיתים

האסירים הפכו למוזלמנים כאשר דבר לא הצליח לעורר בהם רגש

אף באופן בלתי מודע.¹³ הריטואלים, מעצם היותם רוויים ברגשות ומעלים רגשות, הם גם בעלי יכולת שימור של רגשות. ניתן לומר כי הסימבולים משמרים את הרגש הקשור ישירות למיתוס העומד בבסיס הריטואל, והפעולה משמרת את הרגש הנוצר מן ההקשרים השונים בהם הוא נעשה. כך למשל אמירת "עבדים היינו" בליל הסדר בתוך מחנה ריכוז היא ביטוי לרגש של עבדות וסבל הקשור למיתוס עצמו של סיפור יציאת מצרים. מעשה ליל הסדר בכלל משמר או יכול לבטא רגשות של געגוע או שמחה בהקשר בו נחוה בעבר. הטקס משמר ומבטא לא רק את הרעיונות הרוחניים, אלא גם את ההקשרים השונים, יחד עם החוויות הרגשיות בהן חווה אותם האדם.

במחנות הריכוז, כדוגמה למצב של קהות רגשית, הריטואל שימש כזרז לרגשות. הוא היה המדיום, הוא יצר או העלה את רגשות הסובייקט, שלא היו קיימים בו

שימור הרצף

כשאנו באים לדבר על זיכרון העבר בביצוע הריטואלי, אין להתייחס רק לזיכרון מחשבתי פשוט, אלא לזיכרון כמעט פיסי. הריטואל הוא בבסיסו פרקסיס (Praxis), כלומר ידע שאיננו תיאורטי אלא מעשי, הנלמד ומועבר בין דור לדור על ידי חיקוי (Mimetic), שהוא בראש ובראשונה פיסי. כאשר האדם מבצע ריטואל, הוא מחקה את כל שאר הפעמים בהם ביצע אותו בעבר, ובכך משמר את זיכרונו הפיסי ממש. בביצוע הריטואלי במחנות החזיר עצמו האסיר באופן לא מודע גם לזיכרון המעשי הפיסי ממש (הזיכרון הפרודוראלי).⁷

היעדר ואובדן

נראה שבתהליך פירוק הזהות ורמיסתה במחנות הריכוז נוצרה אצל האסירים תחושה של היעדר עבר, ולא של אובדן עבר, שאולי יכול לשוב (ובכך לעורר תקווה). הנאצים ביקשו ליצור היעדר מאין של זהות היהודי, בבחינת - לא הייתי אדם אחר לפני היותי אסיר, לא הייתי קיים כאדם כלל. תחושת האובדן מאפשרת קיומה של זהות. האובדן הוא בתוך ההיסטוריה, בבחינת - הייתי פעם אדם, היו לי פעם גם חיים אחרים. בהחזרת העבר לתודעה, הטקס מאפשר קיום של תחושת האובדן ותחושה זו מסלקת, גם אם לרגע, את תחושת היעדר המפוררת כל ניסיון לשימור זהות.⁸

7. על מקומו של הפרקסיס בריטואל ראו: Wulf, Christoph. "Praxis", in: Kreinath, Jens; Snoek, Jan. and Stausberg, Michael. [Eds.]. *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts*, Brill, Boston, 2006, pp. 395-411.

8. בהבדל שבין היעדר לאובדן התעסק לה-קפרה, אם כי בהקשר אחר, ראו: לה-קפרה, לכתוב היסטוריה, 75-97.

9. Henry Krystal, *Trauma and Affects*, 81-116.

10. Bettelheim, *Sopravvivere*, Feltrinelli, Milano, 1991, pp. 211-214.

11. Rou, Ursula. "Ritual in Society", in: Kreinath, Jens; Snoek, Jan. and Stausberg, Michael. [Eds.]. *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts*, Brill, Boston, 2006, p.146.

12. Wilson, Monica. "Nyakyusa Ritual and Symbolism," *American Anthropologist*, 56[2] (Apr., 1954), p. 241.

13. Wulf, Christoph. "Praxis", in: Kreinath, Jens; Snoek, Jan. and Stausberg, Michael. [Eds.]. *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts*, Brill, Boston, 2006, p. 401.

14. Winnicot, *Transitional Object and Transitional Phenomena*, 89-97.

15. גמפל, יולנדה. ההורים שחיים דרכי: ילדי המלחמות, כתר, ירושלים, 2010. עמ' 28-32.

16. Ross, Mary Ellen. and Ross, Cheryl Lynn. "Mother, Infants, and the Psychoanalytic Study of Ritual", *Signs*, 9 (1983), pp. 26-39.

וכך כתב גרדובסקי ברשימותיו:

"אלא שיש כאן גם רגעים שמתחשק לחוות זעזוע רוחני מסוים. אתה רוצה לחמום את הקיפאון. מתחשק לך להיזכר פעם, להיזכר כדי להיות יכול לחוות זלשרוד [...] ומתחשק שיהיה פעם ה"עונג" להיות יכול, להיות יכול חזור לעולמך שלך, לחוות את פעם ואת היום, לשחות זלעבור דרך העבר ולהגיע אל העבר, להחזיק עצמך כמה זמן שרק אפשר על פני-השטח של החיים של פעם, של השמחה של פעם; ואחר כך, אחר כך להידרדר לתהום העמוקה של עולם הגיהנום שלי. לחטוף קרן של השמש המאירה של פעם ואיתה להשתפל - ולרדת לתהום החשוכה [...] אז נהגתי לרוץ לשמה, לשמה לחוף ההוא, לפינה ההיא, היכן שעומדים באדיקות קדושה כמה מנייני יהודים - ומתפללים; שם נהגתי לדלות את האור, שם נהגתי לקחת ניצוץ שאיתו נהגתי לברוח, לברוח לתאי. ובחמימותו נהגתי להמס את קיפאון לבי. אז היה לי ליל שבת שמח. נישאתי דרך הגלים הסוערים של שנותיי שנעלמו, וכשהגעתי לחוף, לשבת שלי של היום, לבי גווע בדמעות. היית שמח, הייתה לי שבת מלאת דמעות. ארוכות, ארוכות התגעגעתי אחריה - שאראה בדמיוני את אמי הלבבית האהובה, אראה את אבי הטוב במצב הרוח החגיגי, אראה את אחיותי הקטנות ואחי האהובים, אראה את אשתי המזמרת האהובה, אחווה איתם יחד שבתות של שמחה, שבתות של שביעות רצון חסרת דאגה. ואחד כך, אחד כך לבכות אותם, לבכות את משפחתי, לבכות את האהובים לי ביותר ואת היקרים לי ביותר, שנעלמו לנצח. לבכות את שבתותיי שאף-פעם, אף-פעם לא תחזורנה, לבכות את אסוני, שכעת הרגשתי וחשתי אותו לראשונה".¹⁷

שם נהגתי לקחת ניצוץ שאיתו נהגתי לברוח, לברוח לתאי. ובחמימותו נהגתי להמס את קיפאון לבי.

גרדובסקי איננו מצטרף אל מניין המתפללים אלא צופה בהם והדבר מעלה שני עניינים: ראשית, כוח השפעתו של הריטואל אינו רק בביצועו, אלא גם בעצם הצפייה בו. שנית, וזו נקודה חשובה שיש לשים עליה דגש, צפייתו של גרדובסקי בריטואל-המסורתי (הנומי) -תפילת ערב-שבת, הובילה אותו לקיום של ריטואל א-נומי (ספונטני אישי); גרדובסקי הולך במודע לצפות במתפללים. מתוך חוויה זו הוא מתבודד בתאו ומדמיין את משפחתו בשבת באופן מוחשי ומביא עצמו לידי בכי. את ההתכנסות בתא ניתן לראות כהתכנסות לתפילה, כהתכנסות לפעולה ואת עצם הדמיון של העבר, ההיזכרות המומחשת בעבר, ניתן לראות כתחליף לתפילת השבת ולקיום השבת עצמה, וכך גם לגבי הבכי המחליף לכאורה את התפילה. במקביל להתכנסות המתפללים לתפילה, גרדובסקי מתכנס אל הדמיון והבכי.

עליית הרגש

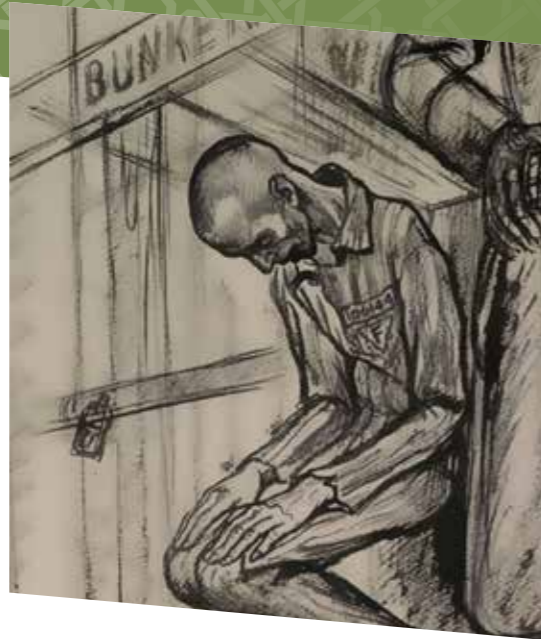
לאורך רשימותיו עוסק גרדובסקי באי יכולתו לבכות את אסונו. לכל אורך כתביו הוא מדבר על הקושי ועל חוסר יכולתו להרגיש. הוא תוהה כיצד איננו מרגיש אל מול כל המראות שהוא רואה וחווה. והנה, בקטע אחד ברשימותיו, דווקא במפגשו עם התפילה (הקיום הריטואלי) פורץ מתוכו הרגש. מניין המתפללים בקרב אנשי הזונדרקומנדו בערב שבת מביא את גרדובסקי אף לידי בכי, שיאו של ביטוי רגשי הנדיר כל כך במצב הקיום במחנה, שהוא מצב של קהות חושים. הבכי הוא תוצר רגשי של תחושת האובדן והכאב. נראה כי גרדובסקי כמה לבכי, על אף שמדובר בבכי של אובדן וכאב על העבר ועל ההווה הטראגי. באמצעותם הוא מצליח לחוש את עצמו ולפתח רגש כלפי המציאות. מכיוון שברגע הטקסי גרדובסקי חש את עצמו, הוא חש גם את אסונו: "שכעת הרגשתי וחשתי אותו לראשונה". גרדובסקי בוכה על האובדן. היכולת לחוש באובדן מעידה על מידה של שימור זהות טרום-טראומתית, שכן אם לא היה יכול לחוש עצמו ולזכור עצמו כסובייקט טרום-טראומתי, לא יכול היה לחוש תחושות של אובדן בכלל, אלא של היעדר, ובוודאי לא תחושות של אובדן זהות זו וכל הקשור בה. זיכרון העבר מנוסח אצל גרדובסקי כיכולת להיות "חדור לעולמך שלך", כלומר לא לאבד את חוויית הזהות העצמית, לחוות אותה, ואולי נכון יותר, לחוות יחד איתה את "התהום החשוכה", את האובדן ומציאות מצבו ומעשיו כאסיר בזונדרקומנדו. גרדובסקי כותב: "לחטוף קרן שמש המאירה של פעם" - היא הזהות הטרומ טראומתית, "ואיתה להשתפל ולרדת לתהום החשוכה" - היא המציאות הטרגית. זיכרון העבר ועליית הרגש בעקבותיו, מייצרים את המתח המתקיים בעצם הרצון של האסיר לזכור ולשמר את זהותו העצמית בתוך המחנות, שכן מצד אחד שימור של זהות-עצמית הכרחי להישרדותו של האסיר כסובייקט, אך מצד שני עצם שימור זה הוא שמביא לתודעה, להכרה ולהרגשת הקטסטרופה העלולה להביא לידי קריסה טוטאלית. בראייה כוללת, העלאת הרגש אומנם מסייעת, אך היא גם חושפת את האסיר להבנת אסונו, הבנה שעלולה להחליש אותו ולהסית אותו מן ההכרח להכחיש על מנת לחיות ולהסתגל למציאות הנוראה של המחנות.

הטרגדיה המובנית ברצון לחוש כסובייקט

כאשר גרדובסקי מתבונן במניין המתפללים, הוא מתחיל להיזכר ולתאר את השבת מעברו, השבת קודם כניסתו לאשוויץ. תיאוריו מתערבבים עם תיאור השבת במחנה או הרצון לחוות אותה. בתיאוריו את המתפללים לדוגמא, לא ניתן לעיתים להבחין האם הוא עוסק במניין המתפללים של הזונדרקומנדו או במניין המתפללים בבית הכנסת בשבת מן העבר. כך, למשל, בנסותו לכאורה לתאר את תחושותיו של המתפלל היהודי בבית הכנסת בשבת מן העבר: "מזמן לזמן פורצת אנחה עמוקה, שמחללת, מחללת את הקדושה. זהו יהודי שנוצר בימות השבוע, הוא רואה עצמו בצרותיו הפרטיזיות והכלליות". ומיד עובר ללשון שניתן להחילה רק על מציאות המחנה: "הוא ראה לעיניו את הטרגדיה המציאותית שלו מרחפת ועוברת [...] הוא הבחין איך הוא נרמס - נרמס ברגלי נוגשו". הערבוב שבין ההווה לעבר, שבין הטרומ טראומתי לטראומתי, מעיד על המצוקה שנוצרת בעקבות הרצון העז לאחוז בחוויית העבר הנורמאלית, כאשר כל העת פורצת לתוכה המציאות הטראגית, מציאות המחנה. הדבר מגלם את הטרגדיה המובנית בעצם השמירה על הזיכרון והזהות הטרומ טראומתית בתוך מחנות הריכוז. הטרגדיה שהזיכרון ושימור של הזהות-העצמית הטרומ טראומתית, שהינם הכרחיים להישרדות הנפשית, עלולים לפגוע ביכולת להסתגל לקטסטרופה של המחנה, דבר שהיה קריטי להישרדות בכלל. זו טרגדיה היושבת על המתח שבין עצם שימור יכולת התחושה ובין קהות החושים ההכרחית בהסתגלות האסיר למחנה. גרדובסקי כותב: "אני בורח, בורח מה שיותר מהר, מהסיט הגדול - להחריש את ההתפרצות שהתלהטה ב"אני" שלי". הבריחה במשפט זה היא לא מהסיט של אושוויץ, ממנו לא ניתן לברוח, אלא מעצם המתח שנוצר בעליית הרגש ובמציאותו של "אני" טרום-טראומתי, או אם נרצה של "אני" בכלל. הרגש מאפשר להישמר כסובייקט חי מחד ומאפשר תחושה של זהות-עצמית, אך מביא, מאידך, לידי תחושה מסוכנת. עד ממתיה, של האסון.

17. גרדובסקי, בלב הגיהנום, 225-228.

זעזוע רוחני

סיטואציית זיכרון ערב השבת, ההתכנסות והבכי מתוארת בלשונו של גרדובסקי כחוויה של "זעזוע רוחני". החוויה הנפשית הפרדוקסלית קשורה לצורה של חוויה דתית פרדוקסלית של ה"בריחה מ" וה"שיבה אל", של קיום בתוך היעדר והיעדר בתוך קיום, כאשר עצם היכולת לחוות חוויה דתית בתוך אושוויץ, בתוך היעדר, היא בבחינת זעזוע והיא מביאה לידי זעזוע.

הזעזוע משמעותו שינוי סדרי עולם. המזעזע הוא המרעיד את הגבולות וחושף.¹⁸ הריטואל מעורר את "הזעזוע" שמתבטא ביכולת לקיום זהות-עצמית. ניתן לומר כי אופן קיום הריטואל, כפי שמציג אותו גרדובסקי, הוא מה שחביבה פדיה מגדירה בחוויית ההתגלות כ"אופן שבו כורה האדם חלל המאפשר התגלות".¹⁹ כאשר ההתגלות כאן איננה בהכרח התגלות של האלוהי, אלא התגלות של תחושת הזהות העצמית, דרך העלאת תמונות חיים מהזיכרון. הריטואל מביא לידי זעזוע הכורה את הסדק המאפשר התנוצצות של תחושת זהות-עצמית.

השימוש במילה "זעזוע" בנקודת החיבור שבין החוויה הדתית וההכרה הנפשית (הביצוע הריטואלי והבכי), המופיע כאן ונמצא גם בעדויות אחרות, מצביע על המשמעות הכפולה של השימוש בביטוי זה. הזעזוע הוא גם בבחינת מה שכתבתי קודם לכן - "זעזוע רוחני", כלומר חוויה דתית עזה, ובד בבד גם תחושת זעזוע נפשי במובן הכואב של רגע ההכרה והמפגש עם הקטסטרופאלי פנים אל פנים.

אבקש להתמקד מעט בפשר חוויית הזעזוע בתוך המצב הקטסטרופאלי באמצעות מאפיין מרכזי אחד, אותו מפתחת פרופסור חביבה פדיה בספרה 'קבלה ופסיכואנליזה', הנוגע להתגלות התמונה בעת הבעתה הגדולה. פדיה כותבת ומפרשת בכמה ממחקריה, בנקודת המגע שבין הקבלה והפסיכולוגיה, חוויית של התגלות בעקבות טראומה. היא מפתחת מהלך אנליטי על פיו הטראומה הנחוית במראות זוועה, מולידה אצל הסובייקט חוויה של קליטת מראות מדומיינים הנחווים כהתגלות. אלו יכולות להיות מראות של נחמה או מראות של שבר. בדרך זו היא מאפיינת למשל גם את חווייתו וכתובתו של ק. צטניק בעקבות השואה.²⁰

זו טרגדיה היושבת על המתח שבין עצם שימור יכולת התחושה ובין קהות החושים ההכרחית בהסתגלות האסיר למחנה

במקום אחר, כאשר היא עוסקת באפיון פנומנולוגי של חוויית השמיעה והראייה בחוויה המיסטית, פדיה כותבת כי תפיסה מסוימת במיסטיקה היהודית רואה את מעשה המצווה כתמונה.²¹ אם נלך בעקבות פדיה נבחין כי בעדותו של גרדובסקי על ליל השבת, המצווה (ולענייננו הריטואל) נקשרת ישירות בתמונה. ביצוע הריטואל - תפילת ליל שבת העלתה תמונה, אך בשונה מהחוויה המיסטית, לא מדובר בתמונה המיתית או האלוהית נבואית או העתידית בכלל, אלא בתמונת זיכרון מהעבר הקונקרטי: בית הכנסת, פני אמה. תמונה קונקרטית של העבר הטוב, שהופעתה במצב הטראומתי יכולה להוות גם את הטרנסצנדנטל.

מלאות בקיום של היעדר

גרדובסקי חווה את הריטואל כ"דבר", כ"ניצוץ", אותו הוא יכול לקחת עמו: "שם נהגתי לקחת ניצוץ שאיתו נהגתי לברוח, לברוח לתאי". מבחינה זו ניתן לבחון את הריטואל כמעין "חפץ מעבר" המאפשר לו לשמור, על ידי דמיון, את המלאות (הנפשית והרוחנית) במקום ממנה היא נעדרת; "ובחמימותו נהגתי להמס את קיפאון לבי". בעודו "מחזיק" ב"ניצוץ" מן הטקס, גרדובסקי כותב במפורש כי בעזרתו הוא ממלא את נפשו בדמיון דמות אמו הנעדרת (וכאן אנו שבים וקרבים למשמעות המקורית של "חפץ המעבר"); "שאררה בדמיוני את אמי הלבבית האהובה".

הפשרה מן הקיפאון

במהלך רשימותיו גרדובסקי, בתיאורו את הקורבנות המגיעים למחנה, משתמש בלשון שמחפיצה את האדם - "גוש", מתוך רצון להדגיש את האכזריות הנאצית, שביקשה להפוך את היהודי מאדם לדבר ועד לא-דבר. כאן, בתיאורו את ליל השבת, ואת מצבו שלו בתוך הקיום הריטואלי, הוא עושה שימוש בלשון המחזירה אותו ואת האדם אל האנושיות. בקטע המצוטט, גרדובסקי משתמש במטאפורה של "הפשרה מקיפאון". ההפשרה של הלב מן הקיפאון מהווה ביטוי סמלי לתחושת החזרה הנפשית אל האנושיות (המתבטאת בבכי לדוגמה), אך לא בלבד. אני מאמינה כי ההפשרה מהקיפאון היא גם תיאור של מצב גופני, של הפשרה ממצב של גוף קשיח הפועל אוטומטית (מצב אופייני של האסירים במחנות המתואר בפירוט רב אצל פרימו לוי), לגוף מרגיש. גרדובסקי כותב על תחושת חמימות פיזית, על גל חום שעוטף אותו בעת דמיון ליל השבת. הוא עושה שימוש ברצף של מילות פעולה בתיאור תגובתו לריטואל; "לקחת", "לברוח", "להמס", ואלו פעולות של הפשרה מן הפעולות האוטומטיות של מלאכת הזונדרקומנדו.

בשימוש במטאפורה שיש לה גם משמעות פיזית וגם נפשית ורוחנית, אנו יכולים לראות את שימור היחסים הבינאריים שבין הגוף לנפש, ואולי אף חזרה (הפשרה) מן הדיכוי והמחנה אליה הובאו האסירים במחנות הריכוז ובייחוד האסירים בזונדרקומנדו. הדבר בא לידי ביטוי גם בעצם היכולת והשימוש של גרדובסקי בדמיון, שכן הדמיון מחייב את הקשר בין הגוף לנפש ואף את המתח בניהם. הגוף נוכח בעצם פעולת הדמיון ובתוכו שלו, ולא רק, אלא שהדמיון עצמו יכול להביא לידי חוויה פיזית ממש. כך גם עולה מהשימוש של גרדובסקי בלשון "חשתי" ("הרגשתי וחשתי אותו לראשונה"), המבטא הן את הפן הנפשי והן את הפן הפיזי, את התחושה של האסון ואת חוויית הפער בין הזהות הטרום-טראומתית (העולה בדמיון) לזהות או לקיום הקטסטרופאלי.

ביבליוגרפיה:

- גמפל, יולנדה. (2010) *ההורים שחיים דרכי: ילדי המלחמות*, כתר, ירושלים.
- גרדובסקי, זלמן. (2011) *בלב הגיהנום: יומנו של אסיר ומנהיג מרד הזונדרקומנדו באושוויץ*, ידיעות אחרונות, ת"א.
- לואיס-הרמן, ג'ודית. (2008) *טראומה וחלמה*, עם-עובד, ת"א.
- לוי, הס, חנה. (1963) *ברגן בלזן (1944-1945)*, הוצאת ארגון הלוחמים האנטינאציים בישראל.
- לנגלן, לאה. (1999) "נשים יהודיות מהונגריה באושוויץ-בירקנאו ב-1944", *הגיגי גבעה ז*, עמ' 93-118.
- פדיה, חביבה. (2001) *המראה והדיבור: עיון בטבעה של החוויה בדת ובמסתורין היהודי*, כרוב, לוס אנג'לס.
- פדיה, חביבה. (2015) *קבלה ופסיכואנליזה: מסע פנימי בעקבות המיסטיקה היהודית*, ידיעות אחרונות, ת"א.
- פייקאד, מנדל. (2003) *ספרות העדות על השואה כמקור היסטורי ושלוש תגובות חסידיות בארצות השואה*, מוסד ביאליק, ירושלים.
- רחמני, מוריה. (2016) *מקומן של פרטיקות ריטואליות בשימור זהות-עצמית במחנות ריכוז*, דוקטוראט, אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע.
- רחמני, מוריה. (בדפוס) "טקס וטראומה: שימור רצף בין האני הטרום טראומתי לאני שבטראומה - ריטואלים של אסירים במחנות ריכוז", *זהויות (ו)-ליר*.
- Bettelheim, Bruno. (1991) *Sopravvivere*, Feltrineli, Milano.
- Jacobson, Edith. (1964) *The Self and the Object World*, Hogarth, London.
- Krystal, Henry. (1978) "Trauma and Affects", *The Psychoanalytic Study of the Child* 33, pp. 81-116.
- Prot, Katarzyna. (2008) "Broken Identity: The Impact of the Holocaust on Identity in Romanian and Polish Jews", *Isr Psychiatry Rekat Sci* 45 [4], pp. 240-241.
- Rachmani, Moriya. (2016) *Ritual Existence within the Concentration Camps: Preserving Self-Identity—Time, Body, and Objects*, *American Imago*, 73[1], pp. 25-49.
- Rachmani, Moriya. (2016) *Testimonies, Liminality Rituals and the Memory of the Self in the Concentration Camps*, *Dappim: Studies on the Holocaust*, 29[1], pp. 75-92.
- Ross, Mary Ellen. & Ross, Cheryl Lynn. (1983) "Mother, Infants, and the Psychoanalytic Study of Ritual" *Signs*, 9, pp. 26-39.
- Rou, Ursula (2006). "Ritual in Society", in: Kreinath, Jens; Snoek, Jan. and Stausberg, Michael. [Eds.] (2006) *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts*, Brill, Boston.
- Wilson, Monica. (1954) "Nyakyusa Ritual and Symbolism", *American Anthropologist*, 56[2].
- Winnicott, Donald W. (1953) "Transitional Object and Transitional Phenomena", *International Journal of Psychoanalysis* 34, pp. 89-97.
- Wulf, Christoph. (2006) "Praxis", in: Kreinath, Jens; Snoek, Jan. and Stausberg, Michael. [Eds.] (2006) *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts*, Brill, Boston, pp. 395-411.

18. זעזוע מלשון רעד, מלשון זע. כדברי הפסוק "וְכִי־אָתָּה יִקְרָא אֶת־מִרְדְּכָיִי בְשֵׁעַר הַפֶּלֶךְ וְלֹא־יָקָם וְלֹא־יָעַן מִקִּוְנוֹ" (אסתר ה', ט), ובלשון המדרש: "זעזע את העולם והראה לו את הלבנה, שנאמר 'קול ה' בכח'" (תהילים כ"ט, ד) (שמות רבה, בא, פרשה טו).

19. פדיה, חביבה. המראה והדיבור: עיון בטבעה של החוויה בדת ובמסתורין היהודי, כרוב, לוס אנג'לס, 2001, עמ' 20.

20. פדיה, חביבה. קבלה ופסיכואנליזה, 295-303. וכן שם, הערה 304. על מהלך זה הרחבתי ביתר פירוט כאשר דנתי קודם לכן בקשר שבין נרטיב ותמונה בסיטואציית העדות, ראו לעיל עמ' 77-80.

21. פדיה, המראה והדיבור, עמ' 20. אם כי כאן לא הציוור מעלה את המעשה, אלא המעשה את הציוור.

אסנת לוי משוחחת עם פרופ' שרה בנדר

מרצה בכירה בחוג לתולדות ישראל באוניברסיטה חיפה

נוגעים לז'אנר הגבורה, שהיה חלק בלתי נפרד מספרות הזיכרונות של חברי המחותרות, ששרדו מגטאות פולין וליטא, ולעומתם מצויות דמויותיהם של אלפי פולנים, שרצחו יהודים בדם קר, והציגו עצמם לאורך השנים כקורבנות המשטר הנאצי. מחקר היסטורי לעולם איננו אובייקטיבי, ואין ספק שמחובתו של היסטוריון להציג את ממצאיו, גם אם תוצאות מחקרו עלולות לפגוע בגיבוריו ולשנות את הדימוי הקיים. לדעתי אין כאן שאלה של אומץ, אלא שאלה של יושר מחקר, ואני בהחלט מביאה בחשבון את האפשרות שייתכן שתוצאות מחקר לא יישאו חן בעיני מי מהקוראים.

כבר במהלך כתיבת הדוקטורט נאלצתי לנהל ויכוחים לא פשוטים עם פרופ' גוטמן, שלא תמיד נאות לקבל את הפרשנויות שלי וניתוחן. מאחר שהייתי משוכנעת בדעותי, לא נסוגתי מהצגת הדברים, אבל גם לא מצאתי שאני הולכת נגד הזרם. אף שחיכיתי לביקורת, לא חששתי מתגובות על מחקר, אבל בדרכי להרצאות בכנסים שונים היה המצב שונה - אז חשתי לפתע דפיקות לב מואצות, ולא אחת שאלתי את עצמי: "לשם מה את צריכה את זה?" כאן עלי לציין שמאמר מקיף וחשוב שכתבתי לפני כשש שנים על יחסים בין יהודים לפולנים בצפון מזרח פולין, ואשר איש לפני לא עסק בו, נדחה על ידי מוסד חשוב בארץ. בנימוק שאי אפשר לפרסם דברים כה חריפים על התנהגותם של הפולנים. הפוליטיקה הזאת גרמה לי לאכזבה ולצער רב, אולם המאמר התקבל מהר מאוד לפרסום באנגלית, בכתב עת מכובד. עלי להודות כי בסופו של יום מעולם לא הרמתי ידיים - כך למשל, המסקנות של מחקר על היחסים בין יהודים לפולנים בתקופת הכיבוש הגרמני והשואה, שבעליל אינן מחמיאות לפולנים, הוצגו בהרצאות שנתתי בשתי אוניברסיטאות חשובות בוורשה, ובקיץ האחרון בקלצה גופא, שם, ביולי 1946, שנה וחצי לאחר שחרור פולין, פולנים מקומיים רצחו ביום אחד לפחות 50 ניצולים.

יושר מחקר הוא סובייקטיבי לחלוטין. המחקר על השואה לעולם לא יבוא אל סופו והוויכוח הפוליטי הטמון בחובו ימשך גם הוא.

אלו תובנות עולות לדעתך ממחקר השואה?
השואה היא קטסטרופה, חורבן טרגי, שאין לו אח ורע בתולדות היהדות והאנושות, אסון לאומי שהוא חלק בלתי נפרד מההיסטוריה של העם היהודי בעת המודרנית, ובצידו לא מעט לקחים. אם אסון כזה התרחש במאה העשרים, הוא עלול גם לחזור על עצמו. לדעתי, התובנות הבסיסיות של אירועי השואה הן כי שנת ישראל היא נצחית, כי אסון בהיקף כה עצום לא היה קורה לו הייתה לעם היהודי מדינה ריבונית, וכי חייו של היהודי בגולה נתונים בסכנה מתמדת.

כיצד יישמר לדעתך זיכרון השואה במדינת ישראל בעתיד במציאות ללא עדים?
אם בחומר ויזואלי עסקינו, הרי שהניצולים הותירו אחריהם שפע נרחב ויוצא מן הכלל של ראיונות אודיו ו-וידאו, זיכרונות בכל השפות, יומנים, ספרי יזכור, אנציקלופדיות ופרוייקטים שבהם נאספו ונאספים מקורות ראשוניים, מחקרים וכדומה. רוב הנושאים שטרם נחקרו ייכתבו על פי מקורות אלה, שהמורה והחוקר ימצאו אותם בארכיונים ברחבי העולם.

מורה להיסטוריה המלמד את הנושא במסגרת ההכנה לבחינת בגרות, ויכל לגבות את ההוראה במבחר עדויות מצולמות, המשלימות את הנושא. מבחינת העברת המסר של שורדי השואה, ראיונות מצולמים שווים בערכם ובעוצמתם למפגש עם העד עצמו. אני יכולה לומר בוודאות מוחלטת שאינני מוטרדת משימור זיכרון השואה במדינת ישראל, למרות שאין לי כל ספק שלא ייתכן שיווצר כאן סיפור מקובל ואחיד, ואני מודעת לכך שכל מגזר בחברה היהודית במדינת ישראל ימשיך להנחיל את השואה לדורות הבאים על פי תפיסתו.

במחקר שברת מיתוסים וחשפת נתונים שלא היו ידועים. האם מדובר באומץ? והאם כהיסטוריונית נדרשת לשלם על כך מחיר?
מעולם לא כיוונתי לשבירת מיתוסים, אולם מחקר מעמיק בנושאים אותם חקרתי חשף מקרים לא נעימים ממספר בחינות. חלקם

של ניצולים וביומנים של כותבים, שחלקם לא שרדו. חומרים אלה, שהמידע בהם לא יסולא בפז, הם בסיס לכל מחקר הנכתב בדורנו וההיסטוריה של השואה לא הייתה יכולה להיכתב כיאות בלעדיהם. העושים שימוש בעדויות ובספרי הזיכרונות אינם חולקים אמנם על כך שחומרי המקור הללו מכילים גם טעויות, סתירות ונרטיבים שונים. לעניות דעתי, מחקר העוסק בקורות היהודים בתקופת השואה מבלי לשלב בו עדויות בעל-פה, יומנים וספרי זיכרונות, הוא מחקר לא שלם.

כיצד נפתחו בפניך ארכיונים במדינות זרות?
באפריל 1983, בביקור בוורשה לרגל 40 שנה לחיסול הגטו והמרד היהודי, נסעתי לביאליסטוק כדי להיפגש עם מנהל הארכיון במקום. האיש היה היסטוריון ידוע, וכשביקשתי לראות את החומר הנוגע ליהודי העיר בתקופת המלחמה, נתקלתי בסירוב מוחץ, בנימוק שהכול נמצא בוורשה. חזרתי כלעומת שבאתי והסתבר לי שבארכיון של הז'י"ח (ZIH) - המכון היהודי ההיסטורי בוורשה - ניתן אמנם לערוך סיוור, אבל אי אפשר היה לקבל ולו תעודה אחת. למותר לציין כי אלו היו שנות השלטון הקומוניסטי בפולין. כשחזרתי לאותם ארכיונים בשנות התשעים, לאחר נפילת הקומוניזם, כבר זכיתי ליחס חיובי ואדיב בכל ארכיון שפקדתי ברחבי פולין, ורק לעיתים רחוקות התקשיתי להשיג את מבוקשי.

ליחס טוב ולשיתוף פעולה יוצא מן הכלל זכיתי גם בארכיון של מוזיאון השואה בוויניגטון, שם הופתעתי לגלות זיכרונות בכתב יד, או כאלה שהודפסו במכונת כתיבה עוד בשנות ה-40, מיד לאחר השחרור. התחושה בעת מציאת חומרים כאלה היא כשל מי שמגלה אוצרות, במיוחד כשמתברר שהם קיימים בעותק אחד בלבד, שהרי מחומרים כגון אלה כותבים היסטוריה. אי אפשר שלא לציין כי אני פותחת כל מחקר חדש בסקירה נרחבת בארכיון יד ושם בירושלים, הנחשב בעיניי לאחד הארכיונים המרכזיים לחקר השואה. זה ביתי השני והסיוע לו אני זוכה מעובדיו ראוי לכל שבח.

בחקר השואה. את לבטיי הכריע במידת מה ד"ר יצחק ארד, יו"ר יד ושם לשעבר, שלימד באותה שנה באוניברסיטת תל אביב. ארד הציג לי לכתוב תזה על יהודי ביאליסטוק וניאות לשמש לי מנחה. מאחר ובאותן שנים הייתי מורה בתיכון והוראת השואה טרם שובצה בתכנית הלימודים, אין ספק שבין הגורמים שהיטו את הכף לטובת חקר השואה הייתה גם מעין תחושת שליחות, המלווה אותי עד עצם היום הזה. אין להתעלם גם מכך שבמהלך הלבטים ניצבה מולי דמותו של אבא, שאירועי עברו ליוו אותי תמיד.

אילו חומרים מעניינים גילית במחקריך?
את הדוקטורט כתבתי במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, בהנחייתם של פרופ' ישראל גוטמן ופרופ' יהודה באואר, וזמן קצר לאחר שסיימתי את כתיבתו התחלתי ללמד באוניברסיטת חיפה. בנוסף על הדוקטורט, שעסק ביהודי ביאליסטוק, התמקדתי בנושאים כגון: היחסים בין פולנים ליהודים וחלקם של פולנים ברצח יהודים, כתבתי על ההיסטוריה של יהודי קלצה, רדום, כמייילניק, סטאשוב ועוד, עסקתי בפרטיזנים היהודים ביערות ליטא ובלארוס, בחסידי אומות העולם, בעובדי כפייה יהודים במחנות עבודה במחוז רדום ועוד.

העבודה בארכיונים במהלך המחקר מרתקת במיוחד, בעיקר משום חשיפת תעודות בנות הזמן בשפות שונות היא עולם בפני עצמו. כל גילוי של חומר ראשוני בנושא השואה הוא מרטיט ומצמרר, חוויה שאין דומה לה. אולם הגילויים המרגשים, הדרמטיים והמזעזעים ביותר טמונים בעדויותיהם ובזיכרונותיהם

נכלאו בגטו גרודנה, וזמן קצר לאחר שנודע להם על מותם של זלקה ומאיר, נפטרה גם סבתי בדורה, שלא יכלה להתאושש מהאסון.

בעזרתו של טדאוש סורוקה, פולני שעבד עם אבא באחד מבתי החרושת בגרודנה, הוברח אבא בינואר 1943 לוויילנה, שם נכנס לגטו והצטרף לארגון המחתרת של חיאל שיינבוים. הוא השיג נשק, וביולי 1943 הצליח לצאת עם קבוצת לוחמים מהגטו ליערות נארוץ' שעל גבול ליטא-בלארוס. כפרטיזן יהודי נשאר אבא ביערות במשך שנה, עד השחרור ביולי 1944. את הסיפורים שליוו את הישרדותו על השכול והעינויים, הייסורים והעצב, הקפיד אבא לחתום תמיד בסיפורי הגבורה של הפרטיזנים היהודים ביערות, והשכיל להטביע בנו שפע של אמונה בעתיד טוב.

בנובמבר 1945 עלה אבא באופן לגאלי לארץ ישראל. הוא התיישב בתל אביב, הקים משפחה לתפארת ונפטר בהיותו בן 71.

מה הניע אותך לעסוק בחקר השואה?
בראשית שנות השמונים של המאה הקודמת, עם תחילת לימודי לתואר שני, התלבטתי האם להתמקד בחסידות ומיסטיקה, או לעסוק

ככת הדור השני לשואה אלו זיכרונות את נושאת מהבית?
אבי ז"ל, צבי הרש ליפשיץ, היה הניצול היחיד מכל משפחתו ששרד את השואה. אמי, בתיה, הגיעה לארץ מצ'רנובץ ערב המלחמה במסגרת תנועת גורדוניה. אבי נמנה עם אותם ניצולים שסיפרו לילדיהם על אירועי עברם, ומילדותי אני זוכרת שבעיקר בערבי שבת ובשבת בבוקר, לאחר שחזר מבית הכנסת, היינו אמי, אחותי היחידה בדורה ואני יושבות ומאזינות בהכנעה ובשקט מופתי לתאורי הסבל והאובדן שחווה אבא במלחמה.

אבי נולד בשנת 1915 בעיירה גראייבו שבצפון מזרח פולין. אבא היה פרש בצבא הפולני, ובספטמבר 1939, עם פרוץ המלחמה, גויס לשירות מילואים. במערכה על הגנת וורשה הבירה נפצע קשה באחת מעינו, ונאלץ לחזור הביתה. מחשש שייתפס, לא קיבל בדרך כל טיפול בפציעתו וכך איבד את עינו. במשך כל המלחמה נאלץ לכסות את עינו ברטייה שחורה, שהסתירה את גודל הפציעה ועומקה. עם שובו הסתבר לו שמשפחתו עקרה לגרודנה, משום שהאזור בו התגורר לפני המלחמה הועבר בסוף ספטמבר 1939 לשליטת ברית המועצות והוריו חששו שאביו, הסוחר האמיד, יגורש על ידי הסובייטים מזרחה. אבא נסע לגרודנה, הצטרף למשפחתו ונותר שם עד לחיסול הגטו בינואר 1943. האסונות שפקדו את משפחת אבי הטביעו בו חותם עמוק ולא הירפו ממנו עד יומו האחרון. עם פרוץ מערכת ברברוסה, ביוני 1941, היה אחיו מאיר ז"ל בעיירה רדז'ילוב (ליד ידוונבה) ונמנה עם 1,700 היהודים שנשרפו חיים בין ה-7 ל-9 ביולי 1941 בידי פולנים מקומיים, בשלושה אסמים במקום. באותו החודש נורו למוות, בבורות שליד אאווגוסטוב, אחותו זלקה עם בעלה, הצייר אברהם זובוצקי ובתם הקטנה. אבא, יחד עם הוריו ואחיו הבכור ישראל,

מפלצת הזיכרון

ישי שריד

עם עובד, 136 עמ'

ד"ר מוטי שלם

ביקורת נוקבת על השימוש בזיכרון השואה בתהליך בניית האתוס הישראלי החדש, הוא נושא המרכזי בספרו של ישי שריד "מפלצת הזיכרון". זיכרון השואה, המדומה אצל שריד כמפלצת טורפת, האוכלת כל חלקה טובה בחברה הישראלית, משמש, לגרסתו, ככלי יעיל להצדקת העוולות של החברה הישראלית כלפי מיעוטים בכלל וכלפי המיעוט הערבי בפרט.

יש לומר כי ביקורת זו איננה חדשה כלל ועיקר. הדיה נשמעים מזה כשני עשורים בעיקר בקרב חוגי אקדמיה, בספרות, בתאטרון ובתקשורת כמובן. על אף שאפשר בהחלט לומר שזו ביקורת שוליים, שאיננה מקרינה על מערכת החינוך בישראל העוסקת בסיפור ובזיכרון השואה, הן במסגרות הפורמאליות והן במסגרות הבלתי פורמאליות, היא בהחלט נוכחת ומשמשת בעיקר להוקעת מסעות בני הנוער לפולין.

כדי להבין את ההקשר של הספר שלפנינו ואת סיפור המסגרת שטווה המחבר, ראוי להזכיר את מהותה של הביקורת על המסעות לפולין המתוארים כסוג של קונספירציה של הגורמים הממלכתיים, שמאחוריה עומדת אידיאולוגיה לאומנית, החותרת לטעת בלב משתתפי המסעות מסרים גזעניים ופשיסטיים. הם רואים בתכלית המסעות מאמץ להבטיח שהנוער בישראל, קודם גיוסו לצה"ל, יעבור תהליך "חניכה" על ידי סדרה של טקסים מניפולטיביים, פגאניים, באתרי המוות בפולין, שיגרמו לו להיות נכון להקריב את חייו למען החזון הציוני והמולדת. למימוש קונספירציה זו שותפים עם משרד החינוך המוסדות להנצחת השואה בישראל, סוכנויות נסיעות, ניצולי שואה "מטעים" ומדריכים, שאינם אלא כוהני שבט המנצחים על הטקסים.

הספר כתוב כדו"ח על קריירה בשירות הזיכרון שכותב ליו"ר יד ושם דוקטורנט צעיר להיסטוריה המתקשה להשתלב בעולם האקדמי. הוא נאלץ להתפרנס למחייתו כ"סוכן זיכרון" ורוותם עצמו ל"מרכבת הזיכרון" (כך בלשונו). עבודת הדוקטורט שלו עוסקת ב"אחדות ושוני בשיטות הפעולה של מחנות ההשמדה הגרמניים במלחמת העולם השנייה", והוא הופך בהדרגה למדריך מצליח בשורות יד ושם באתרי מחנות ההשמדה בפולין. הוא מדריך תלמידים ובני נוער, מפקדי צה"ל, קבוצות תיירים מזדמנות, אורחים

רשמיים של ממשלת ישראל ואף במאי גרמני המבקש להפיק סרט על השואה. את ביקורתו על המסעות לפולין שותל שריד בדיאלוגים של גיבור הספר עם המודרכים שלו. לדוגמא:

"אני חושב שכדי לשרוד אנחנו צריכים להיות גם קצת נאצים" אמר [תלמיד]. קצת המולה ביניהם, לא יותר מדי, הוא פשוט אמר במפגש עם מובגרים מה שהם אומרים ביניהם. המורים עשו את עצמם מזועזעים וחיכו שאגיב [המדריך המספר], שאעשה עבורם את העבודה השחורה, שאטפל במפלצת שהם וההורים שלו טיפחו. הילד נראה רגיל לגמרי, ממשפחה טובה, עם אימא אוהבת ואבא מתפקד. למה אתה מתכוון, אני שואל אותו. "שצריך להיות מסוגלים להרוג בלי רחמים" הוא אומר. "אם נהיה רכים מדי, אין לנו סיכוי". התנגדות רפה מצד כמה מהם, ולא יותר. "אבל לא להרוג חפים מפשע", אומרת המנהלת, והבחור חושב לרגע, הוא שקול ואינו מדבר בחופזה, הוא לא אחד מהקופים, ומשיב: "לפעמים אין ברירה וצריך לפגוע גם באזרחים. קשה להפריד בין מחבלים לאזרחים. ילד שהוא היום ילד יכול להיות מחר מחבל. זאת מלחמת קיום. או אנחנו או הם. לא ניתן לזה לקרות לנו שוב" (עמ' 103-102).

שריד מדגים לקוראים את התוצאה החינוכית של המסעות על פי גרסתו, אלא שלמרבית הצער, הוא מבין מעט מאוד בתכני המסעות לפולין, בתכליתם החינוכית ובמחקר המתייחס לאפקט שלהם על בני הנוער.

הביקורת המרכזית והמהותית ביותר על הספר היא שאיננו משקף את רוח המסעות הלכה למעשה. הכשל הראשון בתמונת המסעות הוא ההדרכה ששם המחבר בפי הגיבור ועבודת הדוקטורט שלו. נושא העבודה

כאילו לקוח מתוך ספרו של ראול הילברג "The Destruction of the European Jews". אין בכל סיפור השואה המסופר מפי המדריך, גיבור הספר, אף פסקה אחת על הקורבנות. העיוות הבלתי נסבל הזה, כאילו בהדרכות בני הנוער בפולין מספרים רק על מכונת הרצח ולא על קורבנותיה, עולמם, חייהם ודילמות הקיום שפקדו אותם בשנות המלחמה, מטיל צל כבד על תקפו ואמינותו של הספר. העולם היהודי בפולין, שהוא יסוד מרכזי בהדרכת בני הנוער, ניטל לחלוטין מהספר ואיננו קיים בו כלל ועיקר. עובדה זו בלבד יש בה כדי לקעקע את הטיעון המרכזי עליו מבסס שריד את התיזה ה"חינוכית" שלו.

אם נוסיף לכך את העובדה שהמחקר העדכני אודות המסעות לפולין איננו תומך כלל ועיקר בטענה לפיה גורמים המסעות להקצנה אצל בני הנוער - כי אז תישמט לחלוטין התיזה אותה מבקש המחבר להעביר לנו.

העולם היהודי שהיה, תווי פניהם של הקורבנות ודרך התמודדותם עם המציאות הכאוטית של השואה, נוכחים מאוד בתפיסת ההדרכה של יד ושם, והדבר נכון אף ביחס לתפיסת ההדרכה של מדריכי הנוער העובד והשומר הצעיר, ועל אחת כמה וכמה ביחס לתפיסת ההדרכה של מכוון שם עולם, לפיה מכונת הרצח היא הסיפור השולי בשואה, בעוד הסיפור המרכזי הוא העולם היהודי החיוני ערב השואה והתמודדותם ההירואית ומעוררת ההשראה של היהודים בשואה. הסיפור הזה נעדר לחלוטין מן הספר וממיומנויות ההדרכה של הגיבור.

את ביקורתו של שריד על השימוש האינסטרומנטלי שנעשה בזיכרון השואה, הוא שותל בסיפור המגחיק את צה"ל ובו הוא נקרא ללוות ולהדריך "פרויקט" של כיבוש מחנה השמדה על-ידי כוחות חי"ר, שינחתו ממסוקים ויסתערו על היעד. לעומת זאת, מבקר שריד את ההנהגה הפוליטית שאין לה עניין אמיתי בסיפור עצמו אלא רק בצילומים לצרכי יחצנות. את המסר הזה הוא שותל בסיפור הליווי של שר התחבורה במחנה אושוויץ, אותו הוא נקרא להדריך.

אף שניכר התחקיר המעמיק שעשה הכותב לקראת כתיבת הספר, נראה שהוא עדיין לוקה בהבנת המערכת האירגונית של יד ושם ובהבנת תפקידו של יו"ר ההנהלה.

לצד הביקורת על הספר, יש לומר שהכתיבה רוויה וניכר שהכותב בא ממקום מחויב ולא עוין, וקו הביקורת הינו אחראי ובלתי מתלהם, אוהב ונטול משטמה, בבחינת "נאמנים פצעי אוהב".

פינת היוצר

דברים לזכרה של נאוה סמל ז"ל

יעל זיקה

נאוה סמל (לבית ארצי) הלכה לעולמה לפני מספר שבועות. נאוה, סופרת ומחזאית, כתבה 22 ספרי פרוזה ושירה למבוגרים וילדים, העוסקים בין היתר בנושא זיכרון השואה.

נאוה, בת לשורדי שואה, עסקה רבות בהנחלת השואה לדורות הבאים. חיבורה של נאוה למכוון שם עולם החל עת הגיעה כמרצה אורחת בקורס המיועד לדור השני לשואה ובכנס "עבר שלא עובר" לפני כשנתיים.

בילדותה חלקה נאוה חדר עם סבתה רחל, שהייתה אישה דתית, אחותו של הרב מאיר שפירא מלובלין. סבתה נהגה לספר לה סיפורים שונים מעולם היהדות, אשר השפיעו עליה והחרידו בה את התרבות והזהות היהודית.

לא בכדי, נאוה ראתה בהנחלת נושא השואה בכלל ובקורס לדור השני בפרט, חיבור לנושא הזהות היהודית והדגשת אובדן העולם שהיה ונעלם.

סמל, ילידת יפו - תל אביב, בתם של יצחק ומימי ארצי - שורדי שואה, עסקה רבות כאמור, בכתיבתה בנושא השואה וביחסם של דור השורדים עם בני הדור השני.

"השואה הייתה מן ענן שריחף בבית", סיפרה סמל, "גם כשהדבר לא מסופר, הנוכחות שלו בהעדר". לאורך השנים הרבתה לשאול את אימה שאלות רבות על "מה שהיה שם", אך נתקלה בחומה של שתיקה.

"ידעתי שאשוויץ זה שם של קוד, אנחנו כילדים הרגשנו צורך להגן מפני הזיכרון, לא להזכיר, כי יקרה משהו רע לאמא". במיוחד הייתה זכורה לה תקופת משפטו של הפושע הנאצי אייכמן. כשאיכמן נתפס, סמל הייתה בת חמש. היא זכרה את אימה עומדת מול מכשיר הרדיו ורועדת והיא, הילדה, מושכת בשמלתה ושואלת: "מי האיש?" התשובה שקיבלה: "זה לא בשבילך..." רק הגבירה את יצר סקרנותה. בספרה "גרשונה שונה", התייחסה נאוה לנושא משפט אייכמן, תוך שהיא מספרת על "האיש אסתמן" שחשבה כי הינו הפושע אייכמן, ועשתה ככל יכולתה להתרחק מן המכולת שלו.

לימים, משהבינה את טעותה, כי מדובר בניצול שואה, ערירי, ללא ילדים, בחרה לתאר אותו בספרה באור חיובי ומחבק.

חומת השתיקה נסדקה ברבות השנים. "אמא מה קרה לך באשוויץ?" במילים ישירות אלו פנתה נאוה סמל ז"ל לאימה, עת עסקה בכתיבת ספרה "כובע זכוכית", בראשית שנות ה-80, העוסק ביחסים שבין הדור הראשון לשני. היא הרגישה כי חלקים רבים בביוגרפיה של חייה חסרים ופנתה לאימה בשאלה זו. כך החל מסעה לגילוי סיפור הישרדותה של הוריה, ומשם הדרך לעיצוב זיכרון השואה הפכה לאחת ממשימות חייה. נאוה נהגה לומר כי "ליצירת אמנות, לספר, לרט, להצגה יש כוח לרחוף את הזיכרון במעלה הזמן מאוד מאוד רחוק".

ספריה של סמל תורגמו לשפות רבות ואף זכו לתפוצה רבה במזרח הרחוק. נאוה ראתה עצמה "שליחת זיכרון" לספר את סיפורה של אימה בגובה העיניים ובד בבד באופן אינטלקטואלי, בשפה עשירה ובלשון קולחת.

אין ספק, כי דמותה של נאוה סמל תמשיך ללוות את שביל הזיכרון אותו החלה בנחישות וברגישות.

בכנס האחרון של מכוון שם עולם, "עבר שלא עובר", נשא נעם סמל, בעלה, דברים לזכרה. הרב אברהם קריגר הזכיר במעמד זה את הקשר המיוחד של נאוה ז"ל עם המכוון והעניק מגן של כבוד לבעלה ולבנה נימנוד. יונה אליאן-קשת, ידידה קרובה של המכוון, סיפרה על החברות המיוחדת שנרקמה ביניהן, בין היתר בשל המכנה המשותף - היותן בנות הדור השני לשואה.

ראוי לסיים במילותיה של סמל, ביום השואה האחרון, אשר אין מתאימות מהן לסכם את גישתה כלפי השליחות של נושא השואה.

"בילדותי הייתה זו אימא שבקשה להרחיק את השואה ממני. השורדים היו חוצצי הזיכרון שרצו להגן על ילדיהם מפני, כדי שיגדלו חפים מצלקות. כשהעזתי לשאול, הסתפקתי ב"זה לא בשבילך, אולי כשתגדלי". גדלתי, עכשיו תורי להיות החוצצת, ולהגן עליה מפני הזיכרון.

בעולם שעתידי להתחרש יותר ויותר, תהיה לנו - נושאי הזיכרון - שליחות כפולה. נימנע מלהזכיר את השואה להורינו בפרק האחרון של חייהם, נניח עליהם ברכות את שמיכת השכחה, ונזכור את תפקידנו להוליך את קולם לאחריים. לבני הדור השלישי והרביעי שלנו אני אומרת: אתם הזוכרים הבאים".

דור ראשון דור שני דור שלישי

את היית נצחון אמא נצח ואני

זכרון מי אני?

הספירה ממשיכה רביעי חמישי

וישישי עם חפשי בארצנו

מה יהיה בסופנו?

מה יהיה

בסופי?

(נאוה סמל, וולפסון, 2013)

שליחי זיכרון

מגיעים אליכם

מגוון פעילויות לציבור הרחב

המועברות על ידי שליחי זיכרון, בוגרי הקורסים לבני הדור השני הנושאים את לפיד זיכרון השואה

סיפורו של הדור הראשון מבעד לעיני הדור השני תוך שילוב החוויה המשותפת של שני הדורות:

פעילות למבוגרים לאורך השנה

חוגי בית |
שיחות בבתי כנסת |
הרצאות

פעילות סביב יום השואה

למתנ"סים |
בתי ספר |
תנועות נוער |
ומסגרות חברתיות

הכנה למסע לפולין למתנ"סים ולבתי ספר

בני הדור השני פותחים צד הסטורי ואישי הנוגע בתלמידים המשתתפים במסע.

הוראת שואה לגיל הרך

פעילות לבתי ספר הכוללת ספרות שואה ועדויות המותאמות לגיל הרך.

04-6301637: סיטרפל

שם עולם מכון שואה ואמונה לחינוך תיעוד ומחקר
כפר הרואה ע"י חדרה 38955 טל: 04-6301637 פקס: 04-6365929
shemolam@shemolam.org.il • www.shemolam.org.il